

SOSIOLOJİ ARAŞDIRMALAR VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

UOT 316

DOI:

AZƏRBAYCAN SOSIOLOGİYASININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İlham Məmmədzaadə

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan

ilham_mamedzade@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanda sosiologiya necə inkişaf edir, süni intellekt (Sİ) dövründə onun hansı tərəqqi perspektivləri mövcuddur, o necə transformasiya edilir və sosial gerçəkliyə necə təsir göstərə bilər – bütün bunlar yalnız bizim üçün deyil, başqaları üçün də böyük maraq kəsb edən məsələlər sırasına aiddir. Sözsüz ki, onları aydınlaşdırmaq üçün, həm sosiologiyanın respublikamızda necə təşəkkül tapdığını, həm də bu sahədəki təcrübəmizin Qərb sosiologiyasında baş verən hadisələrlə hansı münasibətlərdə olduğunu nəzərdən keçirmək lazımdır. Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, inkişaf perspektivləri vaxtilə cəmiyyətin sosial yeniliyi haqqında müəyyən dərəcəyə qədər əhatəli təsəvvür təqdim etmək və ya təqdim edə bilmək iddiasında olan disiplinlər sosiologiyanın inkişaf impulsunun tükənməsinin etirafı ilə şərtləndirilir. O, israr edir ki, sosiologiyanın, eləcə də digər sosial elmlərin inkişafı üçün fənlərarası tədqiqatlar dövrü gəlib çatmışdır: bu zaman sosiologiya bütün sosial tədqiqat konseptinin, o cümlədən Sİ sahəsindəki elmlərin məlumat və nəticələrindən faydalanaraq müasir gerçəkliyin ona pozitiv təsir göstərməyə və neqativ təsirlərin qarşısını almağa qadir bir hissəsinə çevrilir. Bu prosesdə çox şey sosioloqların peşəkarlıq səviyyəsindən, onların peşə etikasından, fənlərarası kollektivdə işləmək hazırlığı və qabiliyyətindən asılıdır. Aydın ki, Azərbaycan təcrübəsinə gəldikdə söhbət, ilk növbədə filosoflarla birlikdə işləməkdən gedir.

Açar sözlər: sosiologiya, fəlsəfə, böhran, süni intellekt, sosiologiyanın fəlsəfəsi

Azərbaycanda sosiologiyanın təşəkkülünün ilkin mərhələsi haqqında

Azərbaycanda elmi sosiologiyanın təşəkkülünün başlanğıcını XX əsrin 60-cı illərinə aid etmək olar. O zaman Sovet İttifaqında fəal surətdə konkret sosioloji tədqiqatlar aparılmağa başladı, amma sosiologiya nəzəriyyəsinə münasibət daha soyuq və sxolastik idi. Çünki hesab olunurdu ki, tarixi materializm elminin özü elə məhz tədqiqat nəzəriyyəsi, metodologiyası və məntiqidir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda sosioloji nəzəriyyə sahəsində tədqiqatların aparılması istiqaməti üzrə bəzi cəhdlər olmuşdur. O dövrdə və sonralar bu sahədə müəyyən işlər görülmüş, lakin indiyə kimi nəzəri cəlb edən heç bir əsər qalmamışdır. Bir qayda olaraq Azərbaycanda ilk sosioloqlar filosoflar arasından çıxmışdır. Yalnız 80-ci illərdə ictimai rəyin öyrənilməsi sahəsində fəal surətdə konkret sosioloji tədqiqatlar aparılmağa başladı və Bakı Kondisioner Zavodunda ədalət və müasir əxlaq, millətlərarası münasibətlər və beynəlmilətçilik tərbiyyəsi, ailə münasibətləri, burjua təsiri ilə mübarizə və s. bu kimi müxtəlif aktual mövzu və problemlərə dair fərqli işçi qrupları arasında sorğular keçirilirdi. Xatırlayırıq ki, sorğu və onun nəticələrinin öyrənilməsi kimi başa düşülən sosiologiyaya bu cür münasibət etikada da mövcud idi. Belə ki, 1983-cü ildə “Bilik” cəmiyyəti bu məqalə müəllifinin Qərbdə sorğuların və ictimai rəyin özünün hakim sinif, kapitalizm və s. tərəfindən manipulyasiya obyektinə kimi istifadə olunduğunu göstərən “Burjua əxlaqının böhranı” («Кризис буржуазной морали») adlı broşür nəşr etmişdi. O illərdə ərsəyə gətirilmiş əsərlərin pozitiv əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsində mübaligəyə varmayaraq və qeyd edək ki, həmin əsərlərdə XX əsr Qərb sosioloqlarının baxış və yanaşmaları, sorğuların keçirilməsi metodologiyası və məlumatların təhlili, siyasət və əxlaq sahələrində aparılan sorğuların

qarşılıqlı əlaqəsinin, bazar sosiologiyası, burjuva, vətəndaş cəmiyyəti və orta sinfin mahiyyətinin dərki və s. öz əksini tapmışdı. Güman etmirik ki, bunu sosiologiyanın başlanğıcı hesab etmək olar, zira məlumatlar çox vaxt elmdə deyil, partiya təbliğatında tətbiq olunurdu. Azərbaycanın o dövrdəki Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda çalışanların çoxu sorğuların nəticələrindən rayon partiya və komsomol komitələrində istifadə edildiyini xatırlayır. Bununla belə, fəlsəfə ilə sosiologiyanın bir-birindən nə ilə fərqləndiyi, fəlsəfənin daha ümumi qəbildən olan metodologiyası, məntiq və nəzəriyyə, sosiologiyanın isə cəmiyyət, ictimai tərəqqi haqqında nəzəriyyə olduğu (bu zaman sorğu və statistik məlumatlar cəmiyyətin konkret vəziyyəti xüsusunda ümumiləşdirmələr üçün yalnız material olur) barədə o dövrdə aparılan diskussiya yadda qalmışdır. O zaman biz sosiologiyanın fəlsəfəsi və ya fənlərarası tədqiqatlar məfhumlarından istifadə etmirdik, fəqət, görünür, anlayırdıq ki, fəlsəfə və sosiologiya bir növ vəhdət təşkil edir, daha doğrusu, solumun inkişafı üçün zəruri olan sosial bir elmlərdir. F.Fukuyamanın 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində məşhurlaşmış “Tarixin sonu və sonuncu insan” adlı məqaləsində, sonra isə kitabında fəlsəfə ilə sosiologiyanın vəhdəti ideyası araşdırılırdı və həmin ideya öz təsdiqini tapdı. Halbuki, bütün başqalarına yalnız göstərişlərə əməl etmək qaldı. Fukuyama yazırdı ki, müasir sosial elm “...iqtisadi məhsuldarlığın artması üçün vahid şəkllə salınmış geniş meydan yaradır...Bu proses tarixi köklərindən və mədəni irsindən asılı olmayaraq, bütün bəşər cəmiyyətlərinin homogenliyinin artmasına təminat verir. İqtisadi modernləşməyə məruz qalmış bütün ölkələr bir-birinə son dərəcə oxşar olmalıdır: onlarda mərkəzləşdirilmiş dövlət əsasında milli birlik mövcud olmalıdır, onlar urbanizasiyalaşır, cəmiyyətin qəbilə, təriqət və klan kimi ənənəvi təşkilat formalarını funksiya və səmərəlilik üzərində təsbit olunmuş iqtisadi cəhətdən rəsonal formalarla əvəz edir və öz vətəndaşlarını universal təhsillə təmin edirlər. Qlobal bazarlar vasitəsilə bu cür cəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və universal istehlak mədəniyyətinin yayılması artır”. (14, s.12-13).

Bu səbəbdən Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra Qərb sosial elmi məşhurlaşdı, sosiologiya, sosioloji tədqiqatlar nəzəriyyəsi və metodologiyası da oradan nüfuz etməyə başladı. Q. Almond, S.Verba, D.Bell, Z.Bauman, E.Giddens, T.Parsons və başqalarının adları isə artıq o dövrdə hamının dilində idi. Heç O.Kontu demirik, fəqət bizim alimlərə elə yenə də konkret sosioloji tədqiqatlarla məşğul olmaq, yəni bu və ya digər dərəcədə dəqiqliklə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ictimai rəyini öyrənmək qaldı. XX əsrin 90-cı illərində ozamankı Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda gender üzrə tədqiqatlar aparılırdı, analoji adda jurnal nəşr olunurdu və orada ilk rolları Azərbaycan filosofları Ə.Abasov, Z.Quluzadə, R.Mirzəzadə ifa edirdilər. Onu da qeyd edim ki, həmin dövrdə Etika şöbəsində əxlaq sosiologiyası, siyasi sosiologiya və s. sahələrə aid məqalələr dərc olunurdu. Amma yenə də nəzəri sosiologiya sahəsində əldə olunmuş xüsusi nailiyyətlər yox idi. Qeyd edə bilərik ki, gender sosiologiyası, əxlaq və gənclik sosiologiyası, vətəndaş cəmiyyətinin sosioloji problemləri artıq o dövrdə formalaşmışdı və aydın oldu ki, liberal yönəliklərə cavab olaraq milli ideologiya, ölkə mədəniyyətinin özgünlüyü məsələlərinə maraq formalaşacaqdır. O zaman Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda, misal üçün, «Гражданское общество и национальная идеология: философия политического процесса в Азербайджане» (“Vətəndaş cəmiyyəti və milli ideologiya: Azərbaycanda siyasi proses fəlsəfəsi”, Bakı, 1995) (1) adlı kiçikhəcmli əsər nəşr olunmuşdu. Elə məhz həmin illərdə İnstitutda Sosiologiya şöbəsi yaradıldı. Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda sosiologiyanın formalaşmasının ilkin qısa tarixi və fəlsəfəsi belədir və bu, respublikada da təkrar olundu. Təbii ki, o dövrdə Azərbaycanda olan çoxsaylı Qərb emissarları əhalinin əsas qruplarının, o cümlədən gənclərin ən aktual məsələlərlə bağlı rəyi ilə maraqlanırdılar, fəqət, görünür, bu maraq inkişaf üçün deyil, onların şüuru ilə manipulyasiya etmək məqsədi daşıyırdı. Elə bu səbəbdən də Qərb qrantları ilə ictimai rəyin öyrənilməsi üzrə müxtəlif mərkəzlər təşkil edilirdi. Öyrənə bildilər, ya yox – indiki halda bu, tədqiqatımız üçün bir o qədər də maraq və əhəmiyyət kəsb etmir. Düşünürük ki, onlar öyrənmədilər, zira aydın oldu ki, onların tamamilə başqa, ölkə və onun inkişafı ilə bağlı olmayan vəzifələri var idi. Bundan əlavə, Azərbaycanın modernləşməsi nəzəriyyəsi lap əzəldən öz gücü, ənənələri və elminə əsaslanaraq müasirləşmə kimi başa düşülürdü. Vurğulayırdıq ki, bu modernləşmədə Heydər Əliyevin liderlik xüsusiyyətləri, onun inkişafın yalnız mentalitet və ənənələrə, mədəniyyət və tarixə istinad edilən zaman gerçəkləşdiyini və uğurlu olduğunu anlaması

xüsusi rol oynamışdır. Bu ən mühüm direktivin həyata keçirilməsi İlham Əliyevin ölkənin modernləşdirilməsi üzrə fəaliyyətində də davam etdirildi.

Sosioloji tədqiqatlar və müasir təmayüllər haqqında

İndi isə fəlsəfəsiz konkret sosioloji tədqiqat metodologiyasının, ikinci tərtib nəzəriyyəsinin heç də sadə məsələ olmadığı və ona yiyələnməyin zəruriyyəti barədə. Bütün ölkələrdə iqtidar və cəmiyyət ictimai rəylə maraqlanır, fəqət onu tədqiq etmək heç də sadə iş deyil. Bu, ciddi məsələdir, onsuz həm idarəetmə və qərarların qəbulu, həm də gələcəyin proqnozlaşdırılması işi çətinləşir. İctimai rəy sorğularını bir qayda olaraq, İctimai Rəyi Öyrənmə Mərkəzləri aparırdı və təbii ki, Akademik İnstitut bu məsələnin nəzəriyyəsinin hazırlanması ilə məşğul olmalı idi. Belə ki, bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdü, hərçənd onların – Mərkəzlərin işə təsirinin kifayət qədər şərti olduğunu qeyd edərək vurğulamaq lazımdır ki, həmin Mərkəzlərin işində məhz o dövrdəki Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda və ya indiki Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda püxtələşmiş sosioloqlar iştirak edirdilər. Onlardan bir neçəsinin adını çəkək: Ə.Əliyev, T.Fərəcov və başqaları. Onların Azərbaycanda ictimai rəyin öyrənilməsi metodologiyası sahəsində ayrı-ayrı uğurlu əsərləri olmuş, Ə.Əliyevin sonuncu kitabı isə lap bu yaxınlarda işıq üzü görmüşdür. (Вах: Али Алиев, Ризван Абасов. Глас народа: мифы и реальность, Баку, 2024 – Əli Əliyev, Rizvan Abasov. Xalqın səsi: miflər və gerçəklik, Bakı, 2024) (10). Beləliklə, indi aydın oldu ki, yalnız sorğu-sualların tərtib edilməsi metodikası və qabiliyyətinin, cavabların hesablanması və təhlilin mövcudluğu kifayət deyil, çünki Sİ-nin inkişafı ilə əlaqədar elə bir durum yaranmışdır ki, ictimai rəy sorğuları onu bütün zənginliyi ilə göstərmir. Artıq medianın sosiologiyasını öyrənmək zərurəti yaranmış və bu sahə üzrə İnstitutda əsərlər yazılmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu əsərlər bir qayda olaraq kiçik tirajla nəşr olunduğundan onların təsiri də əhəmiyyətli dərəcədə olmur. Bundan əlavə, artıq rəqəmsal sosiologiya təşəkkül tapmağa başlayır ki, bu zaman əhalinin müxtəlif qrupları, cürbəcür mədəni oriyentirlər və s. xüsusunda ayrı-ayrı mənbələrdən olan fərqli məlumatları müqayisə etmək lazım gəlir. Məlumatların bolluğu sosiologiyanın metodologiyasını, daha doğrusu, sosiologiya fəlsəfəsini, elm və bilik sosiologiyasını, mədəniyyət sosiologiyasını yenidən işləyib hazırlamaq zərurətini şərtləndirir, hərçənd bu, siyasət, beynəlxalq münasibətlər, mədəniyyət, gender, gənclər və bir çox başqa sferalar sosiologiyası sahəsində tədqiqatların aparılması zərurətini inkar etmir. Bu gün Azərbaycan ictimai rəyi qəlizləşib; yeni qruplar, yeni şüur tipləri yaranıb və bu qrupların bir-birilə necə təmasda olduğunu, onların rəyində, şüurunda təbəddülatlara nələrin təsir göstərdiyini, onların hansı qiymətləndirmə və tələb meyarlarının mövcud olduğunu və s. müəyyən etmək əhəmiyyət kəsb edir. Lakin sosioloqlar arasında metodologiyanın Qərb sosiologiyasından, onların “ağıllı beyinlərindən” gəldiyi haqda fikir hələ də üstünlük təşkil edir. Məlumat almaq mümkündür və lazımdır, lakin onları yalnız öz yanaşma və həllərimizi işləyib hazırlamaqla, inkişaf etdirməklə, müxtəlif məlumat və motivasiyaları tutuşdurub yoxlamaqla (hesablayan və müqayisələndirənlər də əhatə olunmaqla) tətbiq etmək olar.

Qeyd edək ki, İnstitutda sosiologiya problemlərinin bu və ya digər dərəcədə tədqiq edildiyi dörd şöbə fəaliyyət göstərir. Məs., sosiologiya elmləri doktoru S.Məmmədova sosiologiya üzrə (həmmüəlliflik ilə) dərs vəsaiti hazırlamışdır. O, həmçinin rəqəmsal sosiologiya problemləri üzərində işləyir; fəlsəfə elmləri doktoru A.Əlizadənin əmək sosiologiyasına aid kitabı və fəlsəfə doktoru İ.Abbasovun müharibələrin tarixi və sosiologiyasına dair məqalələri haqqında xeyli pozitiv fikirlər söyləmək olar. Şöbələr yaradılarkən nəzərdə tutulurdu ki, filosof və sosioloqlar siyasət, davamlı inkişaf, informasiya ilə bağlı birgə tədqiqatlar həyata keçirəcəklər, yəni sosiologiya fəlsəfəsi təşəkkül tapacaq, alimlər arasında, təbii ki, süni intellektdən istifadə etməklə, birgə tədqiqatların aparılması təcrübəsi yaranacaq. Nəzəriyyə sahəsində, təəssüf ki, hələlik heç bir əsər hazırlanmayıb. Əsasən hazırda və keçmişdə görülmüş işlər, gedən proseslər haqqında məlumatlar vardır. Fəqət sosioloji nəzəriyyə, sosiologiya fəlsəfəsi – tarix deyil və ya yalnız tarix deyil, bu, cəmiyyətin təfəkkürünün xüsusiyyəti və sosial özgünlüyünü, sosial düşüncə tərzinin necəliyini, (“xalqın səsi” adlanan) ictimai rəyin ondan nə ilə fərqləndiyini, onun təbəddülatlarının və təfəkkür keyfiyyəti artımının mümkün təmayüllərinin proqnozlaşdırılmasının hansı məlumatlar və ideyalar əsasında mümkün olduğunu aşkar etmək bacarığıdır. Fəlsəfə doktoru E.Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi bir qrup sosial psixoloqlarımızın bir neçə məqaləsi də yüksək reytingli xarici jurnallarda dərc olunmuşdur. Bu

əsərlər bizim və xarici sosioloji mərkəzlərin pozitiv rəyini qazanmışdır. Fəqət bu işlərdə yenə də gənclərin şüurunda və davranışındakı dəyişiklik təmayülləri aşkar edilməmiş, əvəzində onların indi yalnız müxtəlif şeylər haqqında nə və necə düşündükləri barədə məlumat verilir. Bundan sonra isə nələrin olacağı xüsusunda suallara məqalələrdə cavab verilmir. Biz bu problemlərlə ona görə məşğul olduq ki, artıq nəinki sosiologiyanın, hətta bütövlükdə sosial elmlərin inkişaf dövrü gəlib çatmışdır. Biz fəlsəfədə transformasiyaların zəruriliyi, tətbiqi fəlsəfənin inkişafı barədə yazmışıq, kulturologiya, mədəni-tarixi epistemologiya və politologiyaya həsr olunmuş əsərlərimiz vardır. Başqa sözlə, sosial elmlərdəki təbəddülatların fənlərarası yanaşmanı tətbiq etmək bacarığından asılı olduğunu üzə çıxarmağın, yeni sosiologiya fəlsəfəsinə, mədəniyyət fəlsəfəsinə, siyasət fəlsəfəsinə və i.a. qayıtmağın, fənlərarası tədqiqat dilini yaratmağın, məlumatları əlaqələndirmək, onları müqayisə etmək və ictimai şüurun nə olduğu və necə fəaliyyət göstərdiyi, özünü necə dərk və ifadə etməyin qərar qəbul edilməsinə necə təsir göstərdiyi barədə ümumi nəticələrə gəlməyi bacarmağın vaxtı çatmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai rəyi məhz onu öyrənmək üçün yaradılmış xüsusi mərkəzlər tədqiq edir, fəqət, fikrimizcə, təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır: bəs biz onu nə üçün öyrənirik, o, şüurumuza, həyatımıza necə təsir göstərir? Zənn edirik ki, bütün bu fəlsəfi-sosioloji məsələlər kompleksi bizə yaşadığımız cəmiyyəti dərk etmək üçün lazımdır. Bunun üçün isə yalnız rəyin özünü bilmək yetərli deyil. İctimai şüur, solumda cəmiyyətə aid, idarəetmənin xüsusiyyətləri və nəhayət, mədəniyyət, siyasi və iqtisadi maraqlar və s. – bütün bunlar haqqında bilikləri müəyyən etmək gərəkdir. Amma ictimai elmlərdə ayırıcı xətlər o qədər böyükdür ki, yalnız ayrı-ayrı alimlərin onları dəf edəcəyinə ümid etmək qalır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Sİ, rəqəmsal şüur və elektron elmin hökm sürdüyü dövrdə bizim müstəqil sosioloji tədqiqatların meydana çıxmasını gözləmək imkanımız yoxdur və sosial elmlərin inkişafına, müasir sosial gerçəkliyin dərk edilməsinə, onun siyasi həyat və dövlətlərarası münasibətlərdə istifadəsinə və s. tələbat vardır.

Müharibədə çaldığımız qələbə, “yaşıl” energetikaya keçiddə fəallaşma, Cənubi Qafqazda geosiyasi gerçəkliyin yeni dərki, COP-29-un keçirilməsi – bütün bunlar sosial elmlərin yeni roluna, ekoloji əxlaqın təsbit edilməsinə, rəqəmsal “yaşıl” şüurun əxlaqla əlaqələndirilməsinə tələbatın olduğuna dəlalət edir. Azərbaycan Prezidentinin bütün bu və bir çox digər istiqamətlərdəki fəaliyyəti onu təsdiq edir ki, o, təkə siyasi, dövlətlərarası, geosiyasi deyil, sosial gerçəkliyi dəyişdirir. Amma bu kursu ictimai rəy və şüur, elitanın və siyasi qrupların şüuru və s. tərəfindən dərk olunması ilə qüvvətləndirmək zəruridir. Xatırlayaq ki, ölkə Prezidenti milli ideyanın yeni anlayışının, onun öz tarixi anlayışı çərçivəsindən kənara çıxmasının zəruri olduğunu bəyan etmişdir. Başqa sözlə, bütün bu məsələlər üzərində etnosiyasət və etnososiologiya ideologiya ilə birlikdə işləməlidir. Həmin sahədə ayrı-ayrı əsərlər yazılmış və onlarda, bir qayda olaraq, fəlsəfi-sosioloji və tarixi, fənlərarası qovuşuq baş verir (İlham Məmmədzadə, Sənan Həsənov. “Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Güclü Dövlət, Qələbənin Fəlsəfəsi, Böyük Qayıdış”, Bakı, 2023) (6). Bu işdə KİV-dən materiallar toplanmış, respublika Prezidentinin həm yerli, həm də xarici mətbuat və televiziya kanallarına verdiyi müsahibələr təhlil edilmiş, İnternet kanallarından götürülmüş məlumatlardan istifadə olunmuş və nəhayət, nəticə olaraq qələbəmizin düsturu çıxarılmışdır. Bununla əlaqədar vurğulamaq lazımdır ki, azərbaycançılıq ideologiyası ilə bağlı xeyli əsər yazılmış, fəqət onlardakı məlumatlar çox vaxt kitablardan, daha az hallarda (görünür, hələlik) internet mediasından əldə edilmiş, nadir hallarda isə YouTube kanalının resurslarından əldə olunmuşdur. Başqa sözlə, filosof və sosioloqlar ideoloji problemlərin təhlilində ümumiləşdirmələrdən ideologiya və tərbiyənin konkret məsələlərinə keçməyə cəhd göstərirlər. Və bu, ayrıca tədqiqat mövzudur.

Məqaləmiz sosioloji nəzəriyyə məsələlərinin dərinədən tədqiq edilməsi, Qərb sosioloqlarının əsərlərinin başqalarının həqiqətlərinin təkrarlanmasına deyil, dərk olunmasına və konkret material və məlumatlar əsasında tədqiqatlara və ümumiləşdirmələrə təkan verməsinə nail olma üsullarına həsr edilmişdir. Əgər respondentlərin 50%-inin “lehinə”, 50%-inin isə “əleyhinə” olduğu tipli ümumiləşdirmələr aparmaq asan olsun deyə, kiçikhəcmli sorğular keçirilsə, o zaman sosial gerçəkliyi, sosial varlığı dərk etmə nəzəriyyəsinin yaradılmasına, nəzəriyyədən perspektiv reallığın dərkinə və qabaqcadan görülməsinə keçid üçün istifadə etmək yollarının tapılmasına doğru sıçrayış baş verəcəkmi? Onu da qeyd edim ki, biz vaxtilə siyasi sosiologiyanın problemlərini tədqiq etmişik

(Ильхам Мамедзаде. «Кризис буржуазной морали», Баку, 1983; Ильхам Мамедзаде. «Политика и мораль» Баку, 1988 и др. - İlham Məmmədzaadə. “Burjua əxlaqının böhranı”, Bakı, 1983; İlham Məmmədzaadə. “Siyasət və əxlaq”, Bakı, 1988 və b.) (4). Və artıq həmin işlərdə bizə aydın oldu ki, sorğular cəmiyyətdə dominant şüuru, yeni tranzitiv şüur tiplərinə keçidi müəyyən etmək üçün sosial şüur, davranış və hərəkət növlərini anlamaq, həmçinin bu gün hansı tip gənclərin üstünlük təşkil etdiyini və inkişafın keçmişdən bu günə hərəkətini və onun cəmiyyətdə şüur növlərinin dəyişməsi ilə bağlılığını və məsələn, Sİ-nin ona təsir tərzini aşkar və izah etmək məqsədilə aparılır. Bizdə bir çoxları süni intellekti tənqid edir, onsuz inkişafın atrıq mümkün olmayacağına fərqi nə varmayaraq onun istifadəsini məhdudlaşdırmaq, gəncləri ondan çəkəndirmək istəyirlər. Onu da qeyd edək ki, biz Azərbaycanın modernləşdirilməsinin təhlili üzrə bir neçə əsər hazırlamışıq və onlarda yuxarıda qeyd olunan şüur tiplərinin təbəddülatı məsələlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunmuşuq (Ильхам Мамедзаде. «Опыт интерпретации морали» Баку, 2006; «Вместо предисловия. Ильхам Мамедзаде. «От кризиса к взаимодействию культур и будущему миропорядку» - бах: «Философия взаимодействия культур и новый «шелковый путь», Баку, 2020, «ELM VƏ Təhsil» C.8-17 kitabında – İlham Məmmədzaadə. “Əxlaqın təfsiri təcrübəsi”, Bakı, 2006; “Ön söz əvəzi. İlham Məmmədzaadə. “Böhrandan mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və gələcək dünya düzəninə doğru”, Бах: «Мədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və yeni “İpək Yolu”», Bakı, 2020, “Elm və Təhsil”, səh.8-17) (5) Bu əsərlərdə biz şüur növlərinin dəyər əsasları, cəmiyyət və əxlaqi sistemlərin transformasiyasının səbəbləri, ailə problemi və şəxsi “mən”in azadlığı məsələlərini, həmçinin bu məsələlərin siyasət, iqtisadiyyat, beynəlxalq düzən və texnoloji tərəqqidə təbəddülatlarla necə bağlı olduğunu nəzərdən keçiririk.

Qərb sosioloji fikrinin böhranı haqqında

Bəzi alimlərimizin fikrincə, Azərbaycan sosiologiyasının problemləri dilimizə tərcümə edilmiş sosiologiyaya dair ədəbiyyatın az olmasından irəli gəlir və bu sahədə təhsil verilməsi zəruridir. Bu yalnız maarifçilikdir. Etiraf etmək lazımdır ki, bizdə çox vaxt elmlə, həqiqət axtarışı ilə maarifçiliyi, bilik öyrətməyi qarışdırırlar. Əlbəttə, görünür, müxtəlif bilik növləri mövcuddur. Lazım olan yalnız kitab, sitat və tövsiyələr deyil, metodologiyaları, metodikaları tətbiq etmək və nəticə əldə etmək qabiliyyətinin olması gərəkdir, başlıcası ən əsası isə bizim cəmiyyətin Qərb və həmçinin Şərq cəmiyyətlərindən nə ilə fərqləndiyini dərk etməkdir. Fəqət bu, başqa bir mövzu və geniş tədqiqat tələb edən məsələdir. Hələlik isə qeyd edək ki, getdikcə artan informasiya axını XXI əsrdə sosiologiyaya gözlənilməyən rəğmən, aparıcı sosial elm kimi təsbit etmək əvəzinə, onun böhranına gətirib çıxardı. Bir çoxları hesab edir ki, böhran guya Sİ-nin inkişafı ilə şərtləndirilmişdir. Lakin, əslində, (bunu bizdə də hiss edirik), həm sosiologiya barədə refleksiyanın tətbiqi biliklərdən ayrılması, həm də elmlər arasında səddlərin çəkilməsi ilə birlikdə prosesi izah etməyin onu anlamaq və qabaqcadan görmək demək olmadığını, elmin bilik əldə etmə prosesi olduğunun və biliyin onun yoxlanılması ilə qırılmaz surətdə bağlılığının, həqiqətin mütləq olmadığını və s. dərk itirildi. Yeri gəlmişkən, Qərb sosiologiyasında təkə böhrandan deyil, həm də sosiologiyanın sonundan bəhc edirlər, çünki Sİ-nin inkişafı süni intellekt fəlsəfəsi və sosiologiyasını, fənlərarası tədqiqatlar fəlsəfəsi və sosiologiyasını yaratmağı şərtləndirdi. Ölkəmizdə bu gün bəzi sosioloqlar, o cümlədən O.Kont və E. Dürkheym, sosiologiyanın hər yerdə fəlsəfəni sıxışdırıb çıxarmağa başlayacağını düşünürlər, lakin gördüyümüz kimi, bu, heç də belə olmadı. Qeyd edək ki, bu cür düşüncələr unudurlar ki, O. Kont özünün şah əsərini “Pozitiv fəlsəfənin ruhu” («Дух позитивной философии», СПб, 2001) (2) adlandırmışdır. Elmlər və biliklər arasında maneələr aradan qalxır, həqiqəti tapmaq və dərhal yoxlamaq və yeni həqiqət axtarmaq üçün müxtəlif materiallar və məlumat bazalarından, metodologiya və məntiqdən istifadə etmək bacarığı ilə birlikdə tədqiqatlar qalır. Elm deyil, biliklər, qnoseologiya deyil, epistemologiya, təkə formal deyil, həm də riyazi məntiq dövrüdür.

Buna görə də Qərbdə sosiologiya ilə nə baş verdiyini, sosial elmlərin böhranının mahiyyətini dərk etmək, həmçinin sosiologiya və digər sosial elmlərin ölkəmizdə inkişaf etməyə başlaması üçün nə etmək lazım olduğunu anlamağa cəhd göstərmək maraqlı kəsb edir. Prinsipcə, bu gün elmdəki böhran Sİ ilə bağlıdır və bu, təkə sosioloqların deyil, həm də riyaziyyatçıların, bioloqların, mühəndislərin və s. qarşısında problemlər qoyur. Bu məsələlər yalnız Qərb elmində deyil, bizdə də

tədqiq edilir. İ. Məmmədşadənin redaktorluğu ilə «Философия искусственного интеллекта и прообразы науки будущего» (“Süni intellekt fəlsəfəsi və gələcəyin elminin ilk obrazları”, Bakı, 2024) (3) kitabını qeyd edək. Və bu, dörd müəllifin süni intellekt fəlsəfəsi haqqında kitabı olsa da, onda araşdırılan problem digər elmlərə də, xüsusən sosiologiyaya da aiddir. Sİ özü mühit yaradır və çox ehtimal, tezliklə özü də onu yeni intellektual texnologiyaların vasitəsilə dərk etməyə başlayacaq. Aydın ki, elmin gələcəyi ondan və onun istifadə edilməsindən asılıdır, amma o, həm də bu gün üçün xeyli problem yaradır. Məsələn, sosiologiyaya müraciət etsək, Sİ sosiallığa, insanın rəqəmsal gerçəkliyi anlamasına və onun özü ilə nəyin baş verdiyinin, onu nələrin əhatə etdiyinin və onun özü üçün hansı əhəmiyyət kəsb etdiyinin dərkində necə iştirak etdiyinə təsir göstərən əlavə reallıq yaradır. Bu xüsusda A.A.Tanyuşinin “Bizim gerçəkliyi tamamlayaraq: AR-texnologiyasının fəlsəfi əsasları” // “Fəlsəfə məsələləri” № 8, 2023, s.129 (13) məqaləsini qeyd edək. Bu məqalə «AR-texnologiyalarının (ing.augmented reality – tamamlanmış, artırılmış gerçəklik) fəlsəfi əsasları” adlansa da, əslində, o, sosial elmlərin bütün palitrasına aiddir, çünki artırılmış reallıq olmadan indi, hətta daha sonra, gündəlik həyatı, cəmiyyət və fərdi tədqiq edən heç bir sferanı anlamaq mümkün deyil. Yeri gəlmişkən, artırılmış gerçəkliyi fəlsəfə və sosiologiya və ya bəlkə də yalnız koqnitiv elmlər yarada bilər və biz tamamilə başqa gerçəklik, gələcək və perspektiv əldə edəcəyik.

Bir dəfə 2000-ci illərin əvvəllərində məşhur alim, sosioloq İ. Vallerştayn çox obrazlı şəkildə demişdir: “...intellektual mənada sosiologiya yoxdur”¹ (9). Sonrakı 20 il ərzində bir çox müəlliflər bu fikri təkrarlayırdı. Məsələn, 2019-cu ildə bu haqda F.Vanderberq və S.Fuks həmmüəllifi olduqları məqalədə yazırlar ki, “...dövrə birlikdə sosiologiya da keçib gedir, sosiologiya nə akademik fəaliyyət, nə də bir elm olmayaraq yoxa çıxır...Bir müddətdən sonra başlayaraq sahənin özü mahiyyətini, özəyini və identikliyi itirir, boş və səthi olur...”. Qeyd edilir ki, jurnalistika və digər elmlərlə sərhədlərin yuyulması baş verir. Sosiologiya əvəzinə, jurnalist etikasına, politologiya və kulturologiya inkişaf edir (8). Analoji proses, fikrimizcə, bizdə də müşahidə olunur. Sosiologiyanın “sahəsi” o səbəbdən duyulur ki, insan şüuru və davranışının Sİ ilə yeni qarşılıqlı təsiri (əlaqəsi) yaranır, fərdin seçimi isə yeni təsirlərlə və deməli, sosiallıq (sahə) və s. adlandırdığımız fenomenin məzmununun genişlənməsi ilə müəyyən edilir.

Görünür, bu səbəbdən sosial elmlərin alimləri ilə sosioloqların konseptual birliyi arxada qalır, o cümlədən fənlər daxilində fraqmentarlıq artır. Bir çoxları iddia edir ki, elmdə disiplinlər bölgü tükənib və yeni şeylər elmlərin qovuşuğunda əldə olunur. Belə çıxır ki, əgər tətbiqi sosiologiya və ümumiyyətlə, sosiologiya bu prosesi sezmirsə, cəmiyyət və ya cəmiyyətlərdə baş verənləri izah etməkdə problemlərlə üzləşir və onun, yaxud onların keçirdiyi böhran bundan ibarətdir. Bəzi sosioloqlar və filosoflar isə bu böhranı müəyyən edirlər. Qeyd edək ki, A.Bünyadovla birgə hazırladığımız «Milliliyin, milli özünüdərk qeyri-səlis məntiq kontekstində epistemoloji xüsusiyyətləri» (Bakı, 2023) adlı kitabda biz kifayət qədər uzun müddət ərzində cəmiyyətin dəyərlərinin seçiminin dərki və izahında müəyyən bir dövrün dəyər məzmunundan ümumiləşdirmələrə keçiddə epistemologiya və məntiqin əhəmiyyətini müəyyən edən konseptin rolunu anlamaq zərurətini göstərməyə cəhd etmişik. Başqa sözlə, siyasi sosiologiya, gender araşdırmaları və ümumiyyətlə, hər bir sosioloji tədqiqatın məntiq və epistemologiyaya tələbatı var, əks təqdirdə uzun müddət ərzində ümumiləşdirmələr etmək və konkret məlumatlar dinamikasından faydalanmaq mümkün olmayacaqdır. Sosiologiya fəlsəfəsinin inkişafında amerikalı sosioloq R.Kollinzin mahiyyətə elmdə fəlsəfi-sosioloji və ya sosioloji-fəlsəfi istiqamət yaratmış (11) əsərinin rolunu qeyd edək. Bəzi rus tədqiqatçıları da bu tezisə razıdırlar. Məsələn, Y.V.Popkov qeyd edir ki, “Sosial fəlsəfədə və nəzəri sosiologiyada qloballaşma və milli fraqmentləşmə təmayüllərinin qarşılıqlı surətdə şərtləndirilmiş proseslər kimi anlamaq zərurəti dərk edilib”. (12). Bu mövzuda İnternetin rus seqmentində xeyli məqalə yerləşdirilmişdir. Biz həmin məsələyə İstitutumuzda nəşr olunmuş “Pandemiya dövründə fəlsəfə və Lütfi-zadənin qeyri-səlis

¹ «The truth is that we have no clear domain of our own. Intellectually, sociology does not exist. Of course, there are sociologists, but this is an organizational and cultural reality, which is quite different from a valid intellectual claim» – «Həqiqət budur ki, bizim özümüzə aid heç bir aydın sahə yoxdur. İntellektual mənada sosiologiya mövcud deyil. Əlbəttə, sosioloqlar var, lakin bu, etibarlı intellektual iddiadan tamamilə fərqli olan təşkilatı və mədəni reallıqdır».

məntiqi” (7) adlı kollektiv əsərimizdə toxunaraq anoloji proseslər və fəlsəfə, əxlaq və etikanın, siyasi fəlsəfə, metafizika və refleksiv sosiologiyanın əməkdaşlığının zəruriliyi barədə yazmışıq. Lakin etiraf edək ki, bu əsərlərdə hələ belə bir fənlərəarası diskursun təşəkkülü problemləri, mürəkkəblikləri və ziddiyyətləri nəzərdən keçirilmir. Fikrimizcə, sosiologiya fəlsəfəsi, ilk növbədə, vahid fənlərəarası sintez sahəsinin dərinədən tədqiq edilməsidir; fəlsəfə və sosiologiya isə təşəkküldə olan sosial nəzəriyyə və bunu etmək üçün Sİ nin imkanlarından faydalanan elmdir. Və nəhayət, onlar birlikdə ümummetodoloji və epistemoloji dəyər kəsb edirlər. Sosiologiyanın fəlsəfə çərçivəsində təşəkkülü tarixini nəzərə aldıqda bizim üçün ən başlıcası – bunun tamamilə mümkün olduğu və fikrimizcə, prosesin həтта artıq başlanğıcıdır.

Aydındır ki, fəlsəfə ilə sosiologiyanın vəhdəti, əlbəttə, onu gerçəkləşdirən alimlərdən səylər, müəyyən elmi etika və biliklər, aydın diskurs, tədqiqat və onun nəticələrinin tətbiqinin bütün mərhələlərini təsvir edən fəlsəfi və sosioloji dil tələb edən prosesdir. Bu məsələdə bilik əldə etməyin mədəniyyətdə hansı funksiyaları yerinə yetirməsi və onun dəyərinin necə dərk edilməsi müəyyən rol oynayır.

Nəticə

Sosiologiyanın, çoxları isə hesab edir ki, ümumiyyətlə, sosial elmlərin böhran vəziyyəti həm Qərbdə, həm də Şərqdə bir çox alimlər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Buna görə də, aydındır ki, vəziyyətdən çıxış yolu axtarılır. Adətən hesab edilir ki, böhran süni intellekt və rəqəmsal şüurun konkret sosial məlumatların əldə edilməsi yollarını çətinləşdirən və dəyişdirən inkişafı ilə bağlıdır. Fikrimizcə, Azərbaycanda fəlsəfə və sosiologiyanın təşəkkülü tarixi vəziyyətdən fənlərəarası çıxış yolunun axtarışını nəzərdə tutur və bunu təşviq edir. Fəqət həmin bu axtarış müəyyən təşkilati qərarların qəbul edilməsini, fəlsəfi metodologiyanın bilik hasil edilməsi epistemologiyası, məntiq və onun cəmiyyət haqqında məlumatların əldə edilməsində tətbiq olunması kimi təsvir edilməsini, fəlsəfə və sosiologiyanın ümumi diskursunu təsvir edə biləcək ümumi fəlsəfi və sosioloji dilin yaradılmasını nəzərdə tutur. Sosioloji bilik və bütövlükdə sosial elmin perspektivləri bu məsələlərin həllindən çox cəhətdən asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Vətəndaş cəmiyyəti və milli ideologiya: Azərbaycanda siyasi proses fəlsəfəsi”, Bakı, 1995.
2. Kont O. «Дух позитивной философии», СПб, 2001.
3. Məmmədzadə İ. R. “Süni intellekt fəlsəfəsi və gələcəyin elminin ilk obrazları”, Bakı, 2024.
4. Məmmədzadə İ.R. “Burjua əxlaqının böhranı”, Bakı, 1983; Məmmədzadə İ.R. “Siyasət və əxlaq”, Bakı, 1988 və b.
5. Məmmədzadə İ.R. “Əxlaqın təfsiri təcrübəsi”, Bakı, 2006; “Ön söz əvəzi. Məmmədzadə İ.R. “Böhrandan mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və gələcək dünya düzəninə doğru”, Bax: «Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və yeni “İpək Yolu”», Bakı, 2020, “Elm və Təhsil”, səh.8-17.
6. Məmmədzadə İ.R., Həsənov S. “Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Güclü Dövlət, Qələbənin Fəlsəfəsi, Böyük Qayıdış”, Bakı, 2023.
7. Pandemiya dövründə fəlsəfə və Lütifzadənin qeyri-səlis məntiqi”. Bakı, 2021, s.29.
8. Vandenberghe F., Fuchs S. On the Coming End of Sociology // Canadian Review of Sociology. Cild 56, № 1, s. 138-143.
9. Wallerstein, Where Should Sociologists be Heading // «Contemporary Sociology», Vol. 29 # 2, 2000, P. 306.
10. Али Алиев, Ризван Абасов. Глас народа: мифы и реальность, Баку, 2024 – Əli Əliyev, Rizvan Abasov. Xalqın səsi: miflər və gerçəklik, Bakı, 2024.
11. Коллинз Р. «Социология философии» (М.2003 – “Fəlsəfənin sosiologiyası”, М. 2003.
12. Попков Ю.В. «Интернационализация в традиционном и современном обществах», Новосибирск, 2000, с. 3- Y.V. Popkov. “Ənənəvi və müasir cəmiyyətlərdə beynəlmilləşmə”, Novosibirsk, 2000, s. 3.
13. Танюшин А.А. «Дополняя нашу реальность: философские основания AR-технологии» // «Вопросы философии» № 8, 2023, с.129.

14. Фукуяма Ф. «Конец истории и последний человек», «АСТ» М. 2015, с.12-13 – F.Fukuyama “Tarixin sonu və sonuncu insan”, “AST” М. 2015, səh. 12-13.

DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF AZERBAIJAN SOCIOLOGY

Ilham Mammadzada

Abstract. How sociology is developing in Azerbaijan, what prospects for its progress exist in the era of artificial intelligence (AI), how it transforms and how it can affect social reality - all these are among the issues that are of great interest not only to us, but also to others. It is clear that in order to clarify them, it is necessary to consider both how sociology was formed in our republic, and what kind of relationship our experience in this field has with the events taking place in Western sociology. The author comes to the conclusion that the development perspectives are conditioned by the recognition of the exhaustion of the development impulse of the disciplinary sociology, which at one time claimed to present or was able to present a comprehensive picture of the social innovation of the society. He insists that the era of interdisciplinary research has arrived for the development of sociology, as well as other social sciences: at this time, sociology will benefit from the information and results of the entire social research concept, including the sciences in the field of SI, to help modern reality positively influence it and prevent negative influences that becomes a capable part of it. In this process, a lot depends on the professional quality of sociologists, their professional ethics, willingness and ability to work in an interdisciplinary team. It is clear that when it comes to the experience of Azerbaijan, it is primarily about working together with philosophers.

Keywords: sociology, philosophy, crisis, artificial intelligence, philosophy of sociology

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Ильхам Маммедзаде

Резюме. Вопрос развития социологии в Азербайджане, перспективы ее развития в эпоху ИИ, как она меняется и как она может воздействовать на социальную реальность один из интереснейших вопросов и не только для философов. Понятно, что необходимо разобраться для этого и с тем, как социология становилась у нас и соотнести наш опыт с тем, что происходит в западной социологии. Автор приходит к выводу, что перспективы развития дисциплинарной социологии, исчерпала свой импульс с признанием того, что дает или может дать более или менее исчерпывающее представление о социальной современности общества. Автор утверждает, что для развития социологии, как и других социальных наук, настал период междисциплинарных исследований, когда социология, используя данные и выводы всего концепта социальных исследований, в том числе наук в сфере ИИ, становится частью современной реальности, способной также повлиять на ее позитивное изменение и предупредить негативное воздействие. В этом процессе многое зависит и от качества социологов, и от их профессиональной этики, готовности и способности работать в междисциплинарном коллективе. Понятно, что, когда речь идет об опыте работы социологов в Азербайджане, в первую очередь речь идет о работе и связи их с философами.

Ключевые слова: социология, философия, кризис, искусственный интеллект, философия социологии

Rəyçi: f.e.d. Dilarə Müslümsadə